

Časovo-priestorové aspekty vývoja sídelnej siete Slovenska

Daniel GURŇÁK, František KRIŽAN, Viliam LAUKO

Abstract: *The aim of the paper is the analysis of settlements development in Slovakia on the basis of the first historical written reference of settlements. In the paper strong and weak aspects of this method are evaluated. The major goal of the paper is to provide complete geographical description about the existence of the first written reference of all recent settlements which has not been published up to the present. Cartographic projection of the obtained dates is also a part of the paper.*

Key words: *settlement system in Slovakia, historical geography*

Úvod

Pri práci s napĺňaním databáz o obciach Slovenska sme zistili prekvapivú skutočnosť. V odbornej literatúre sme sa doposiaľ nestretli s celoplošným geografickým a kartografickým spracovaním jednej zo základných informácií o obciach – letopočtom ich prvej zmienky. Tento fakt nás doslova „vyprovokoval“ k zámeru venovať sa tejto problematike. Sme si samozrejme vedomí, že časový údaj o prvej písomnej zmienke je často sporný a už vôbec nekorešponduje s reálnym vývojom sídelnej siete. Napriek tomu si myslíme, že stojí tento jav za pozornosť i z geografického hľadiska a preto sme sa mu rozhodli v našom krátkom príspevku venovať.

Cieľ a metódy výskumu

Cieľom nášho príspevku bolo zmapovať parameter letopočtu prvej písomnej zmienky o obci pre celé územie Slovenska a na jeho základe charakterizovať sumárne vývoj súčasnej sídelnej siete Slovenska z časopriestorového hľadiska. Vzhľadom na komplikovanosť a vzájomnú nekompatibilitu zdrojov sme sa rozhodli oprieť o súborné encyklopedické dielo Vlastivedný slovník obcí na Slovensku (Kolektív, 1977 - 1978), odkiaľ sme čerpali základný údaj o prvej písomnej zmienke o obci. Nepoužili sme napr. Retrospektívny lexikón obcí ČSSR, kde sú tieto dáta k dispozícii. Nám totiž nešlo len o prebratie číselného údaju, náš výskum sme zamerali aj na zisťovanie širších historicko-geografických súvislostí, ktoré mienime neskôr taktiež spracovať. Získané údaje o prvých písomných zmienkach o obciach sme vzťahovali na súčasné obce Slovenska, pričom pri zlúčených obciach sme do úvahy brali vždy najstarší letopočet platný pre niektorú miestnu časť. Pri niektorých obciach, najmä tých, ktoré vznikli z rozptýleného osídlenia sa letopočtom prvej zmienky chápal v zdroji často letopočet samostatného vyčlenenia danej obce. Územia vojenských obvodov sme nemapovali, a to ani v prípade, že na ich území pôvodne existovali obce.

Vybrané aspekty časovo-priestorového vývoja sídelnej siete Slovenska

Najstaršou písomnou zmienkou o sídle na Slovensku je známy rímsky nápis na trenčianskej hradnej skale z r. 178 n. l. spomínajúci osadu Laugaricio. Treba však konštatovať, že inak je celé prvé tisícročie na písomné zmienky o sídlach na našom území veľmi chudobné. Ďalšie sa objavujú až v 9. a 10. storočí a viažu sa prakticky len k mestám Nitra a Bratislava (v jej rámci aj Devín). Takže z tohto pohľadu môžeme konštatovať, že písomné pramene o reálnej sídelnej sieti takmer nič nevypovedajú. Len pre ilustráciu, pre 9. storočie sa udáva 1000 archeologických lokalít, pričom preskúmaná je len asi tretina (Kolektív, 1986).

S upevnením stredovekého uhorského štátu a etablovaním cirkvi ako významnej súčasť štátneho aparátu sa od 11. storočia počet písomných prameňov začína rozrastať a s ním samozrejme aj počet písomných zmienok o ďalších obciach. Spočiatku sa jedná výhradne o západné Slovensko (30 obcí), kde sa väčšina obcí (23) spomína najmä v súvislosti so založením kláštora v Hronskom Beňadiku (v r. 1075). V 12. storočí trend nárastu písomných prameňov rastie, pribúda ďalších 153 obcí, stále zväčša na západnom Slovensku. Z týchto obcí je až 62 spomenutých opäť v súvislosti s cirkevnými

majetkami, sú uvedené v známych zoborských listinách z r. 1113. Okrem západného Slovenska sa však už spomínajú i obce najmä zo západnej časti stredného Slovenska (Považie, Horná Nitra, Pohronie, Krupinská planina – v súvislosti s kláštorom v Bzovíku) a ojedinele i z východu Slovenska (obce Gemer, Leles a Košice – časť Krásna). Treba však zdôrazniť, že do konca 12. storočia máme písomne doložených stále len 6,5 % dnešných obcí.

V 13. storočí dochádza k výraznej zmene, ktorá je nepochybne spôsobená viacerými faktormi. Evidentne v súvislosti s kolonizačnou politikou uhorských kráľov, usporiadaním majetkových vzťahov a masovým zavádzaním listinných dokumentov do praxe dochádza k výraznému nárastu prvých písomných zmienok o obciach na Slovensku. V priebehu 13. storočia ich totiž pribúda až 983 – čo je tretina ich súčasného stavu. Takže do r. 1300 je doložených 40 % súčasných obcí Slovenska. Priestorovo je zasiahnuté celé územie Slovenska, predovšetkým samozrejme nížiny a kotliny. Bez písomne zdokumentovaného územia zostávajú najmä severovýchod Slovenska, väčšina Oravy, Kysúc, vyššie položené časti Slovenského Rudohoria a niektoré ďalšie horské a podhorské regióny. Samozrejme menšie „neosídlené“ enklávy sa naďalej vyskytujú i na nížinách. Ako je však skutočný pomer písomne zdokumentovaných a reálne existujúcich sídel v tomto období? Podľa mapy Marsinu a Hrabovštiaka sa uvádza okolo r. 1250 na území Slovenska 1752 sídiel (Marsina, R., Hrabovštiak, A., 1980), pričom písomne je ich doložených len 568 k tomuto roku, resp. 1169 k roku 1300. Je teda zrejmé, že ešte stále je značná časť sídel nezachytená v písomných prameňoch, na druhú stranu treba vziať do úvahy, že tiež nezanedbateľná časť archeologicky zdokumentovaných sídel tvorí dnes súčasť iných obcí. V každom prípade môžeme konštatovať, že základná kostra sídelnej siete Slovenska existovala najneskôr od 13. storočia a v nasledujúcich obdobiach už dochádza k jej dopĺňaniu.

Práve obdobie 14. – 16. storočia sa javí ako fáza dotvorenia väčšiny sídelnej siete Slovenska. Najmä v 14. storočí je takmer v rovnako početnej miere ako v 13. storočí doplnený zoznam obcí, keď pribúda ďalších 865 obcí a k roku 1399 už máme doložených 2034 obcí, t. j. 70 % ich súčasného stavu. Vypĺňajú sa prakticky všetky „prázdne“ miesta na Slovensku a bez osídlenia zostávajú len izolovanejšie horské oblasti ako napr. Kysuce, oblasť Poľany a Veporských vrchov, časť Horehronia, oblasť Námestova na Orave, časť Myjavskej pahorkatiny a niektoré ďalšie menšie územia. V 15. storočí už počet novo zdokumentovaných obcí klesá približne o polovicu a podobne v 16. storočí znova na polovicu. V tomto období je možné sledovať najmä prejavy valaskej kolonizácie, pretože sa sídelne vypĺňajú niektoré z už spomenutých horských a podhorských oblastí (Žudel, J., 1990). V 15. storočí sú to najmä severovýchod Slovenska, oblasť Slanských vrchov a niektoré lokality na Pohroní. V 16. storočí sú to najmä zvyšky severovýchodného Slovenska a predovšetkým Horná Orava, čiastočne Kysuce, ba i Myjavska pahorkatina (kde sa samozrejme jedná o kopaničiarske osídlenie). Do konca 16. storočia tak je na Slovensku písomne doložených viac ako 93 % súčasných obcí. Počet sídel podľa J. Žudela dosahuje k roku 1598 počet 3592 (Žudel, J., 1980a). Tieto fakty nás zrejme oprávňujú konštatovať, že k roku 1600 bola sídelná sieť Slovenska prakticky vytvorená (Žudel, J., 1995, Žudel, J., 1997) a v nasledujúcom období dochádza už len k jej lokálnemu dopĺňaniu.

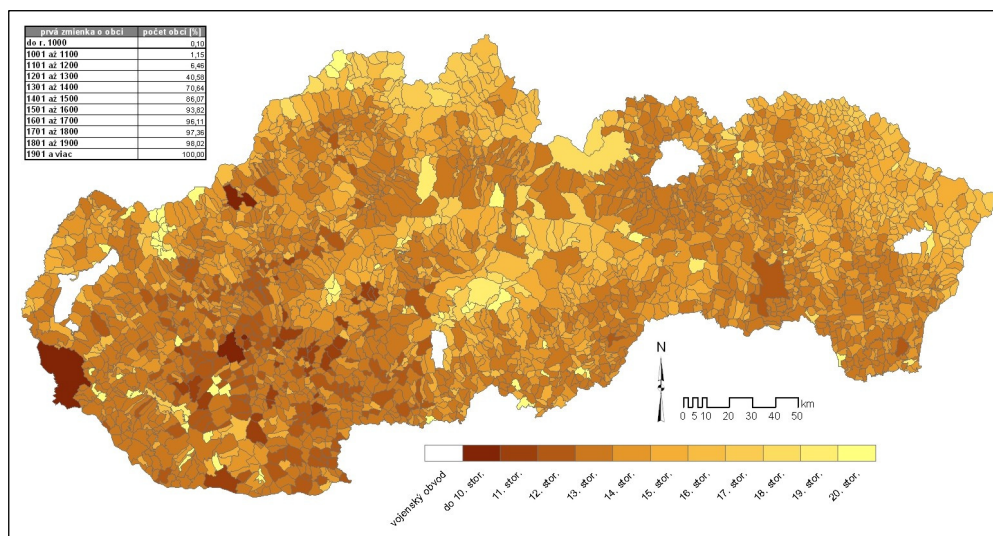
V 17. storočí už pribúda len ďalších 66 nových obcí, najmä ide o dozvuky kolonizácie na Hornej Orave a Kysuciach, ale dosídľovanie Podpoľania (Detva). V 18. storočí sa trend zakladania nových sídel ďalej spomaľuje (36 nových obcí), čo dokazuje aj ďalší údaj od Žudela, J. pre rok 1720, kedy uvádza 3589 sídel na Slovensku (Žudel, J., 1980b). V 19. storočí dochádza k takmer zastaveniu ďalšieho rozrastania sídelnej siete. Pribúda len 19 nových obcí. Do roku 1900 existuje 98 % súčasných obcí Slovenska. Podľa Žudela, J. je k roku 1873 evidovaných 3646 sídiel (Žudel, J., 1980c).

Poslednou, avšak významnou etapou vývoja sídelnej siete Slovenska je 20. storočie. Väčšine verejnosti vyvstane v mysli skôr kvalitatívna premena sídiel, no rozširuje sa aj počet obcí, pribúda ich 57. V zásade môžeme vyčleniť 3 skupiny obcí, kolonizačné, kopaničiarske a ostatné. Kolonizačné obce vznikajú v rokoch 1918 - 1938 najmä na južnom Slovensku na rozparcelovaných veľkostatkoch, pričom sú spravidla osídlené slovenským obyvateľstvom v inak väčšinovo maďarskojazyčnom prostredí (ide o skupinu 14 obcí) – značná časť tohto obyvateľstva musela svoje nové domovy po Viedenskej arbitráži v r. 1938 opustiť. Po 2. svetovej vojne dochádza k obnoveniu týchto kolonizačných sídiel a ich miernemu doplneniu. Podstatnú skupinu novovzniknutých obcí však tvoria obce, ktoré sa už oveľa skôr sformovali v rámci rozptýleného osídlenia (oblasť Myjavy, Podpoľania a i.) a najmä v 50-tych rokoch 20. storočia boli vyčlenené ako samostatné obce. Podobne pribudli i niektoré novo vyčlenené obce, ktoré však nemajú charakter rozptýleného osídlenia (napr. Demänovská dolina). Určite mnohým napadne, že nespomíname niektoré známe urbanizačné projekty 20. storočia (napr. Novú

Dubnicu, Svit, Partizánske), treba však upozorniť, že tieto mestá vznikli na území starších obcí, ktoré následne pohltili, takže z hľadom na nami použitú metodiku sa v našom výskume neprejavili.

Záver

Ako sme už v úvode naznačili, cieľom nášho krátkeho príspevku bolo prehľadne zmapovať parameter letopočtu prvej písomnej zmienky o obci pre celé územie Slovenska a na jeho základe charakterizovať vybrané črty časovo-priestorového vývoja sídelnej siete na Slovensku (Mapa 1). Uvedomujeme si a patrične zdôrazňujeme, že tento parameter má len veľmi obmedzenú výpovednú hodnotu, ktorá najmä pre staršie obdobia raného stredoveku vôbec nekorešponduje s reálnym stavom sídelnej siete. Napriek uvedenému sme však tohto názoru, že údaj o prvej písomnej zmienke o obci nie je bezvýznamným parametrom a má význam sa ním zaoberať. Je samozrejmé, že detailný celoplošný výskum uvedenej problematiky je veľmi náročný, avšak aj nami predstretý stručný pohľad je najmä z pohľadu súčasného geografa osočný.



Mapa 1. Vývoj sídelnej siete Slovenska na základe písomných prameňov (letopočet existencie prvej písomnej zmienky)

Literatúra

- KOLEKTÍV, 1978: Retrospektívny lexikón obcí Československej socialistickej republiky. 1850 – 1970 2. zväzok, Federálny statistický úrad Praha
- KOLEKTÍV, 1986: Dejiny Slovenska I, Veda Bratislava, 534s.
- KOLEKTÍV, 1987: Dejiny Slovenska II, Veda Bratislava, 847s.
- KOLEKTÍV, 1992: Dejiny Slovenska III, Veda Bratislava, 936s., ISBN 80-224-0078-5
- KOLEKTÍV, 1977-1978: Vlastivedný slovník obcí na Slovensku, SAV Bratislava
- KOVÁČ, D., 1998: Dejiny Slovenska, NLN Praha, 401s. ISBN 80-7106-268-5
- LAUKO, V., TOLMÁČI, L., DUBCOVÁ, A., 2006: Humánna geografia Slovenskej republiky. 1. vyd. Bratislava: Kartprint, 200s. ISBN 80-88870-56-9
- MARSINA, R., HRABOVŠTIK, A., 1980: Osídlenie od 2. polovice 10. stor. do r. 1250, In: Atlas SSR, SAV Bratislava, 110–111.
- ŽUDEL, J., 1980a: Osídlenie v roku 1598, In: Atlas SSR, SAV Bratislava, 114–115.
- ŽUDEL, J., 1980b: Osídlenie v roku 1720, In: Atlas SSR, SAV Bratislava, 118–119.
- ŽUDEL, J., 1980c: Osídlenie v roku 1873, In: Atlas SSR, SAV Bratislava, 122–123.
- ŽUDEL, J., 1984: Význam Belovho diela Notitia Hungariae novae historico geographica pre výskum osídlenia Slovenska. Geografický časopis, roč. 36, č. 1, 19–33.

- ŽUDEL, J., 1990: Veľkosť sídel na Slovensku v 1. polovici 15. storočia. Geografický časopis, roč. 42, č. 2, 134–144.
- ŽUDEL, J., 1995: Osídlenie Slovenska koncom 16. storočia, Geographia Slovaca 9. Bratislava, Geografický ústav SAV, 53–62.
- ŽUDEL, J., 1997: Hlavné znaky vývoja osídlenia Slovenska v 16. storočí. Historický časopis, roč. 45, č. 4, 569–580.

Tento príspevok vznikol v rámci riešenia projektu I/3064/06, ktorému bol udelený finančný príspevok grantovou agentúrou VEGA.

Space-time Aspects of Settlement System Development in Slovakia

Daniel GURŇÁK, František KRIŽAN, Viliam LAUKO

Summary: *The aim of this short paper was clearly map the parameter of era of the first historical written reference of settlements in Slovakia and on that basis we characterized selected space-time features of the Slovak settlements development. This parameter has limited value which, mostly for older period of the early Middle Ages, does not correspond with real state of settlements system. In spite of that we consider the first written reference about settlement a significant parameter which stands in the professional interest.*

Our main findings are: up to 12th century the written references of settlements are only sporadic and does not correspond with real occurrence of settlements in Slovakia which are archeological documented. In between 13th and 15th centuries the increase of written reference of settlements began and until the year 1500, 86 % of recent settlements was documented. Presence of newly written references of settlements and also other geographical analysis indicate slowing down of settlements accumulation tempo. During the 20th century little changes of settlement system caused by change of political situation in Slovakia occurred.

It is obvious that detailed complex research of the studied issue is very difficult, although our short point of view enriches most of recent geographers.

Adresy autorov:

RNDr. Daniel Gurňák, PhD.
Katedra regionálnej geografie, ochrany a plánovania krajiny,
Prírodovedecká fakulta, Univerzita Komenského
Mlynská dolina, 842 15 Bratislava
gurnak@fns.uniba.sk

Mgr. František Križan, PhD.
Katedra regionálnej geografie, ochrany a plánovania krajiny,
Prírodovedecká fakulta, Univerzita Komenského
Mlynská dolina, 842 15 Bratislava
krizan@fns.uniba.sk

prof. RNDr. Viliam Lauko, CSc.
Katedra regionálnej geografie, ochrany a plánovania krajiny,
Prírodovedecká fakulta, Univerzita Komenského
Mlynská dolina, 842 15 Bratislava
lauko@fns.uniba.sk